Утебекова Арай Саянқызының
«8D02308 – Орыс филологиясы» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған диссертациясының
АҢДАТПАСЫ
«Қазақстанның орыс тілді әдебиетіндегі көркемдік-публицистикалық жанрлардың инварианттылығы».

Зерттеудің өзектілігі. Филологиядағы жанр мәселесі уақыт өте келе өзектілігін жоғалтпайтындар санатына жатады, өйткені жанр шығарманы көркемдік бейнелеудің бір түрі ретінде мәтін поэтикасын анықтайтын негізгі белгілердің бірі болып табылады.

Көркем әдебиет, өнер түрі ретінде, суретшілердің шығармашылық күш-жігерін уақыттың, тарихи жағдайдың және басқа факторлардың сұраныстарына айналдыру аспектісінде жанрлар мен жанрлық формалардың алуан түрлілігін ұсынады. XX-XXI ғасырлар басындағы әдебиет – бұл стильдер мен бағыттардың алуан түрлілігі ғана емес, сонымен қатар жанрлық ізденістер. Дәстүрлі жанрлар өзгеріп, синтез, ынтымақтастық бағытында дамиды, оның аясында өткенді де, қазіргі заманның жаңа иллюстрацияларын да қамтитын жаңа формалар пайда болады.

Жанр категориясының эволюциясы жанрлық формаларды өзгерту, «өтпелі» жанрларды қалыптастыру, дәстүрлі жанрлардың стилін өзгерту арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты, жалпы филология ғылымының және әсіресе жанр теориясының өзекті мәселелерінің бірі – мәтіннің жанрлық құрылымының теориялық моделі мен әдебиет шығармасының нақты формасы арасындағы байланысты іздеу болып табылады.

Әдеби жанрлардың ішіндегі дәстүрлі қатынастар бұзылып, жанрлық нұсқалар мен инварианттардың, әртүрлі жанрлық формалардың белгілерін біріктіретін «шекаралық» мәтіндердің пайда болуына әкеледі. Бұл жағдайда жанрлық нұсқаның, инварианттың және олардың модификациясының арақатынасының күрделенуі байқалады. Әдебиет пен публицистиканың қиылысында жұмыс істейтін мұндай жанрларға жазушының күнделігі мен эссе жатады. Бұл жанрлардың әдебиетте ұзақ тарихы бар, ал соңғы онжылдықтарда белсенді даму барысында олар көркемдік көріністің жаңа формаларын алуда, бұл, әрине, ғылыми қызығушылық тудырады және диссертацияда жарияланған тақырыптың өзектілігін анықтайды.

Отандық және шетелдік зерттеушілер көркем шығармалар авторларының «шекаралық» жанрларға: өмірбаяндарға, естеліктерге, күнделіктерге, эсселерге және т.б. назарының артқанын атап өтті. Мұндай құбылыстар немен түсіндіріледі? Авторлардың қоғамдық және көркемдік санасының эволюциясына байланысты XX-XXI ғасырлардағы әдебиеттің жанрлық жүйесін өзгерту процестері. Бұрын әр жанр қызметтің белгілі бір саласына қатысты деп есептелген. Спецификалық ғылыми жанрлар: мақала, монография, реферат, түсініктеме ғылым әлеміне жол ашады; әдеби жанрлар: роман, эпос, трагедия, әңгіме және басқалар көркем баяндау құрылымын

жасайды; деректі жанрлар: күнделік, шежіре, есеп, хаттама ресми ақпаратты береді.

Бірақ XX ғасырдың екінші жартысында жағдай біртіндеп өзгере бастады, көркем әдебиет әлеміне белсенді еніп, дәстүрлі жанрларды ығыстыра бастаған көркем әдебиеттің дамуында ерекше секіріс болды. Нәтижесінде көркем және деректі, әдеби және публицистикалық стильдердің ерекшеліктерін біріктіретін инвариантты жанрлық формалар қалыптаса бастады.

Зерттеудің жаңалығы диссертация аясында алғаш рет зерттеу тақырыбы ретінде жазушы күнделігінің инвариантты жанрлары және қазақстандық орыс тілді авторлар И.П. Щеголихин, Г.К. Бельгер, Б.Г. Қайырбековтың эссеистикасы қарастырылады. Зерттеудің жаңалығы сонымен қатар мәлімделген тақырыптың негізгі сұрақтарына жауап іздеуге байланысты. Жанрлық инварианттылық дегеніміз не? Көркем-публицистикалық мәтіндердің ерекшелігі неде? Жазушылардың идиостилінің ерекшеліктері осындай шығармаларда қалай көрінеді? XX ғасырдың екінші жартысы-XXI ғасырдың басындағы Қазақстанның орыс тілді әдебиеті өкілдерінің шығармаларындағы «шекаралық» жанрлардың ерекшелігі неде?

Зерттеудің мақсаты – жазушының күнделігі мен эссесін өтпелі типтегі ерекше жанрлық құрылымдар ретінде сипаттау, инвариантты жанрлық формалардың спецификасы мен ерекшеліктерін анықтау**;** «шекаралық» жанрларға қатысты мәтіндерді құру принциптерін анықтау; мәлімделген тақырып шеңберінде негізгі терминдер мен ұғымдардың анықтамасын тұжырымдау.

Зерттеу міндеттері:

- «әдеби шығарма», «форма және мазмұн», «жанр», «дәстүрлі жанрлар», «инвариантты жанрлар» ұғымдарының семантикасын зерттеу;
- салыстырмалы талдау жасау және дефиниция анықтамасын тұжырымдау: «шекара жанры», «инвариант және инварианттылық», «көркем публицистика», «әдеби күнделік», «эссе», «көркем-публицистикалық эссе»;
- И.П. Щеголихин, Г.К. Бельгер, Б.Г. Қайырбеков шығармаларының жанрлық ерекшелігін сөз шеберлерінің авторлық идиостиль контекстінде қарастыру:
- И.П. Щеголихиннің, Г.К. Бельгердің, Б.Г. Қайырбековтың әдеби күнделіктерінің поэтикасын зерделеу;
- И.П. Щеголихин, Г К. Бельгер, Б.Г. Қайырбеков эссеистикасының құрылымдық-мазмұндық доминанттарын анықтау;
- Қазақстанның орыс әдебиетіндегі жазушы күнделігі мен эссенің инвариантты жанрлары түрінде жасалған көркем-публицистикалық шығармалардың маңыздылығын негіздеу.

Зерттеу нысаны - Қазақстанның қазіргі орыс әдебиеті контекстіндегі И. П. Щеголихин, Г.К. Бельгер, Б.Г. Қайырбеков шығармашылығы.

Зерттеу тақырыбы – И.П. Щеголихин, Г.К. Бельгер, Б.Г. Қайырбековтың кітаптарындағы инвариантты жанрлар ретінде әдеби күнделік және көркем-публицистикалық эссе.

Зерттеу материалы – орыс тілді жазушылар мен Қазақстанның ақындары И.П. Щеголихин, Г.К. Бельгер, Б.Г. Қайырбековтың шығармалары, біз жалпы әдебиетке тән эволюциялық процестер аясында қарастырамыз. Зерттеу материалы ретінде көркем шығармаларды таңдау біздің еліміздің орыс тілді әдебиеті бірегей белгілері бар ерекше құбылыс болып табылатындығына және сонымен бірге XX-XXI ғасырлардағы әдебиет тенденцияларына сәйкес дамитындығына байланысты. Қазіргі уақытта біздің алдымызда шығармалардың мазмұны жағынан да, көркем мәтіндердің формасын және сөз шеберлерінің жанрлық қалауын таңдауда да өзіндік ерекшелігін көрсететін мәдени құбылыс бар деп айтуға негіз бар.

Қазақстандық орыс тілді авторлардың поэтикалық идиостилінің ерекшелігі, мазмұнды доминанттарды таңдаумен қатар, шығармашылық тұлғаның философиясы мен дүниетанымын көрсететін «шекаралық» жанрларға жүгіну болып табылады. Жанрлық әртүрлілік, өлеңдер мен прозалық мәтіндердің, аудармалар мен сұхбаттардың, күнделіктер мен эсселердің, сондай-ақ басқа да коллаборациялардың үйлесімі эмоционалды-эстетикалық ортаны қалыптастырады, онда жазушының мағыналы құштарлығы, авторлық санасы ашылады, әдеби шығарманың артында не қалатыны түсініледі.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін М.М. Бахтин, С.Н. Бройтман, Б.А. Грифцовтың, В.Д. Днепровтың, В.В. Кожиновтің, Н.Л. Лейдерманның, М.Н. Липовецкийдің, Т.Л. Мотылеваның, В.Г. Недзвецкийдің, Е.М. Мелетинскийдің, Н.Т. Рымарьдің, Н.Д. Тамарченконың, В.И. Тюпаның, Л.В. Чернецтің, М.О. Чудакованың, В.Е. Хализевтің, А.Э. Эсалнектің және т.б. еңбектерінде баяндалған жанр категориясын зерттеу мәселесі бойынша тұжырымдамалық ережелер құрайды.

Жанрдың өзгеру мәселелерін зерттеу Т.Н. Маркованың, Ю.Б. Орлицкийдің, М.Н. Эпштейннің еңбектері негізінде жүргізілді.

Өтпелі жанрлық формаларды зерттеу саласында біз Т. Н. Маркова, Ю. Б. Орлицкий, М.Н. Эпштейн, Г.Д. Гачев, И.С. Скоропанова, Т.Т. Давыдов, М.С. Каган, Л.Г. Андреев, Р.С. Спивак, С.Н. Зенкин және басқалардың еңбектеріне сүйендік.

Зерттеудің іргелі негізі М.М. Бахтиннің тұжырымдамалық идеялары болып табылады, олар, біздің ойымызша, көркем әдебиет пен публицистика арасында аралық орын алатын эпистолярлық көркем мәтіндерді ғылыми сипаттаудың спецификалық тілін дамытуға мүмкіндік береді. Жұмыс әдістемесі «Қазақстанның орыс тілді әдебиетіндегі көркем-публицистикалық жанрлардың инварианттылығы» тақырыбының маңызды аспектілерін ашуға деген ұмтылыспен шартталған және дәстүрлі мәдени-тарихи тәсілге негізделген. Зерттеу мақсатына жету салыстырмалы тарихи, құрылымдық-

семантикалық, тарихи-өмірбаяндық, текстологиялық, стилистикалық, жүйелік талдау әдістерін синтездеу арқылы жүзеге асырылды.

Қойылған проблеманы зерделеу процесінде отандық зерттеушілердің: С.Д. Абишеваның, У.К. Абишеваның, В.В. Бадиковтің, Ж.А. Баянбаеваның, Ж.С. Бейсенованың, А.С. Демченконың, Б.У. Жолдасбекованың, А.Ж. Жақсылықованың, И.Т. Какильбаеваның, Г.Р. Нұрғалидің, Н.К. Сарсекееваның, Л.В. Сафронованың, К.О. Тәттімбетованың, А.Б. Темірболаттың және басқа ғалымдардың еңбектері маңызды басшылық болды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы зерттелетін мәселенің өзектілігімен және жаңалығымен, ғылыми айналымға терминдер мен ұғымдардың жаңа тұжырымдарын енгізумен, зерттеудің жанрлық инварианттық құбылыстардың терең байланыстарын, отандық және әлемдік әдебиеттің дамуы контекстіндегі қазақстандық авторлардың шығармалары мысалында өтпелі көркем-публицистикалық жанрлардың ерекшеліктерін зерттеуге бағытталуымен анықталады. Зерттеу барысында тұжырымдалған негізгі қорытындылар терминологияны түсіндіруге, әдебиеттегі жанрлық инварианттылықтың ерекшелігін анықтауға, Қазақстанның әдеби процесінің жалпы қозғалысындағы И.П. Щеголихиннің, Г.К. Бельгердің, Б.Г. Қайырбековтің шығармашылығының өзіндік бірегейлігі мен ерекшеліктерін анықтауға белгілі бір үлес болып табылады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы мынада: диссертация нәтижелері филологиялық цикл пәндерін, Қазақстанның қазіргі әдебиетінің теориясы мен тарихы бойынша оқу құралдарын, әдеби жанрларды өзгерту мәселелері бойынша арнайы курстар мен арнайы семинарларды әзірлеуде, қазақстандық орыс тілді авторлардың шығармашылығын зерттеуде пайдаланылуы мүмкін.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

1. Көркем-публицистикалық жанрлардың инварианттылығы XX-XXI ғасырлардағы әдебиеттің тенденцияларының бірі болып табылады, бұл жазушылардың «шекаралық» жанрларға: өмірбаяндарға, естеліктерге, күнделіктерге, эсселерге назар аударуына байланысты. Қазіргі әдебиеттің жанрлық жүйесін өзгерту процестері авторлардың қоғамдық және көркемдік санасының өзгеруіне байланысты.
2. Қазақстандық авторлар И.П. Щеголихиннің, Г.К. Бельгердің, Б.Г. Қайырбековтың шығармашылық эволюциясының маңызды ерекшелігі – жанрлық алуан түрлілік, дәстүрлі және «шекаралық» әдеби жанрларға жүгіну, олардың ішінде әдеби күнделік пен эссе.
3. Әдеби күнделік – бұл инвариантты көркем-публицистикалық жанр, оның «ішкі өлшемі» мәтінде публицистика мен көркемдік әдістермен көрсетілген авторлық сана болып табылады. Жанрдың ерекшелігін анықтайтын жазушы күнделігінің инвариантты формасының негізгі белгілері: күнін көрсету, фактографиялық, авторефлексия.
4. И.П. Щеголихиннің «Мир Вам, тревоги прошлых лет. Дневник писателя» мазмұны, құрылымы, жанрлық ерекшелігі тұрғысынан бұл шығарма көркем-

публицистикалық мәтін, жазушы күнделігінің инвариантты түрі болып табылады, оның келесі белгілері бар: объективтілік, құжаттылық, мерзімділік, интертекстуалдылық. И.П. Щеголихин кітабының жанры инварианттық тұрғыдан күнделік-шежіре ретінде анықталуы мүмкін.

5. Г.К. Бельгердің «Автобиографические эскизы» шығармасы, біздің ойымызша, жазушы күнделігінің инвариантты түрі, жанрлық бірегейлікті анықтайтын ерекшеліктері: хронология, интертекстуалдылық, авторефлексия. Г.К. Бельгердің кітап жанры инвариантты күнделік-эссе жанрына жақын деп санаймыз.

6. Б.Г. Қайырбековтың «Части целого. Избранное» және «Многоточие. Стихотворный пэчворк» шығармалардың құрылымында әдеби күнделікке тән жанрлық белгілер: бірінші адамның әңгімесі, күнін белгілеу, бейнесі, эмоционалды қанықтылығы айқын байқалатынын көрсетеді. Біздің ойымызша, мұндай шығарманың инвариантты түрін поэтикалық күнделік деп атаған жөн.

7. Эссе – бұл ғылыми, публицистикалық және көркем әдебиетке жақын орналасқан инвариантты жанр, оның шекаралық орналасуына, орындалатын функциялардың кеңдігіне байланысты эссе жанрына жанрлық байланысы бар толғану мәтіндері жатады деп сенуге негіз бар. Эссенің негізгі жалпы қасиеттерінің бірі ретінде автор тұлғасының жетекші рөлі жанрды қалыптастырудың маңызды қағидасы болып табылады.

8. И.П. Щеголихиннің «Выхожу один я на дорогу» кітабы публицистикалық және көркем мәтіндердің ерекшеліктерін біріктіретін роман-эссенің инвариантты жанрының мысалы болып табылады. Жазушы көп сюжетті әңгімеде қолданатын басым композициялық әдістердің бірі – естеліктер, өткенге экскурсиялар, ал шығарманың кейіпкері кезігетін өмірлік жағдайлар тарихи оқиғалармен тығыз байланысты.

9. Г.К. Бельгердің эссеистикасы типологиялық жағынан әр түрлі және келесі түрлерді қамтиды: эссе-очерк, эссе-көркем сөз, эссе-толғану, эссе-зерттеу. Жазушының дүниетанымында екі негіз – қазақ және неміс, біртұтастықты құрайды, кітаптарында бірауыздан айтылады. Г.К. Бельгер – эссеист өз эсселерінде тілдер мен мәдениеттердің үндестігін нәзік сезінеді және оны жаңғыртады.

10. Б.Г. Қайырбековтің ақын және кинематографист ретіндегі шығармашылық эволюциясының маңызды ерекшелігі – жанрлық әртүрлілік, дәстүрлі және «шекаралық» жанрларға, соның ішінде эссе жанрына жүгіну. «Лик Времени – Движение Луча», «Беркут – птица счастья» эсселері эссеистік прозаның философиялық түріне жатады. Шаңырақ пен киіз үйдің, Жер мен Аспанның, Дала мен Жолдың, Күн мен Өмір ағашының бейнелері мен мотивтерінің этномәдени сипаты, Сұңқар аулаудың символикасы, Бүркіт бейнесінің қасиетті мағынасы авторға өз халқының философиясын жеткізуге мүмкіндік береді.

Жұмыс құрылымына кіріспе, 3 бөлім, олар бірқатар кіші бөлімдерден тұрады, қорытынды, пайдаланылған дереккөздер тізімі кіреді.